

תולדות תורת הסוד העברית

העת העתיקה

א

יוסף דן

מרכז זלמן שזר ירושלים

יוסף דן

תולדות תורת הסוד העברית

העת העתיקה

כרך ראשון

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

ירושלים

עוזרת מחקר: נעמה בן שחר
עריכה לשונית: ישראל חזני
מרכזת הסדרה: מעין אבינר-ירבהון
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

קרן ארקדיה, לונדון

משרד המדע, התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

ציור העטיפה: מתוך "חלונות ארדון", בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים

צלם: רן יעיש, גאמא עיצובים

עיצוב העטיפה: גאמא עיצובים, ירושלים

מסת"ב 1-246-227-965-978

מספר קטלוגי 185-569

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ט

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

כולם בירושלים

התוכן

כרך ראשון

- 11 פתח דבר
- 15 הקדמה: התחום הענייני והכרונולוגי של הספר ומבנהו
א. ימי הביניים והזמן החדש 27 ב. חוגי המקובלים הראשונים 30
- 33 פרק ראשון: ההיסטוריה וההיסטוריוגרפיה של תורת הסוד
א. העדרה של היסטוריה של תורת הסוד 33 ב. בין היסטוריה לאמונה 35
ג. בין היסטוריה ל"דת השוואתית" 39 ד. דת, חוק, לשון והיסטוריה 42 ה. מבוכי
מבוכי האפולוגטיקה 47 ו. "השפעות חיצוניות" – הלניזם, אסלאם ומודרניות 50
ז. הפרובלמטיקה של היחס לנצרות 53 ח. תורת הסוד ומיסטיקה 55

שורשיה של תורת הסוד בספרות הבית השני

- 67 פרק שני: סוף הנבואה ומשמעותו לתולדות המחשבה היהודית
א. בעיית ה"ראשית" 67 ב. המסורת על סוף הנבואה 68 ג. מדוע
פסקה הנבואה – הדיונים בספרות המחקר 70 ד. הסמכות הדתית ולשון
הנבואה 76 ה. התגובות להעדר הנבואה 78 ו. סוף הנבואה והקנון 82
ז. הפסודו־אפיגרפיה 86 ח. גילויים עליונים ובת קול 89 ט. התגלות פנימית –
הרציונליזם 93 י. מסורת סוד – הקבלה 95
- 102 פרק שלישי: תקופת הבית השני והעידן ההלניסטי – עולמות חדשים
א. "תורת הסוד" בתקופת הבית השני 102 ב. חקר היהדות בתקופת
ההלניסטית 104 ג. שמות האלהות ושמות המלאכים 109 ד. העולם העליון
והעולם הבא 113 ה. אפוקליפטיקה ומשיחיות 118 ו. התעלות ומסע לעולם
העליון 122 ז. דואליזם וכוחות הרע 123 ח. סיכום 125

128 פרק רביעי: הספטואגינטה (תרגום השבעים) והתמורה בתפיסת האלהות

א. האם הספטואגינטה היא התנ"ך? 128 ב. "אגרת אריסטיאס" 130 ג. בעיית תכליתו של החיבור והתגבשות הקנון 133 ד. הספטואגינטה כפירוש בהשראה אלהית 136 ה. שמות האל בספטואגינטה 140 ו. יחסה של היהדות לספטואגינטה בעת העתיקה 144 ז. בין טקסט סמיוטי לטקסט סמנטי 147

152 פרק חמישי: מלאכים בספרות האפוקליפטית, במגילות הגנוזות ובנצרות הקדומה

א. המלאכים ושמותיהם בספרות התקופה ההלניסטית 152 ב. תכונותיהם ותפקידיהם של המלאכים 157 ג. מלאכים, שטן ומרכבה בספר אדם וחווה 160 ד. "תפילת יוסף", המלאך ישראל ודמותו של יעקב 167 ה. המלאכים והתפילה – שירות עולת השבת 171

פרק שישי: ראשיתה של האפוקליפטיקה – הספרות החיצונית, מגילות קומראן

181 והנצרות הקדומה

א. משמעויותיו של המונח "אפוקליפטיקה" 181 ב. ספר חנוך, העולם העליון וכסא הכבוד 186 ג. ספר דניאל 189 ד. האפוקליפסה של החיות, ספר היובלים ומלחמת בני אור 194 ה. חזון עזרא 196 ו. האפוקליפסה של אברהם 198 ז. האפוקליפסה בצוואת משה 199 ח. האפוקליפסה של אליהו 202 ט. חזון ברוך 204 י. האפוקליפסה של יוחנן 209

219 פרק שביעי: חנוך, הנפילים וראשיתה של תורת הרע

א. חנוך בן ירד וספרות חנוך הקדומה 219 ב. ספר העירים ותפיסת כוחות הרע 223 ג. המאבק נגד כוחות הרע 226 ד. הנפילים ובני האדם 229 ה. מעשה הנפילים כציור אלגורי 233 ו. שורשיו ומאפייניו של הרע בעולם העליון 235 ז. שמחזי, עזאל, שטניאל, בליעל, משטמה 242

תורת הסוד בספרות התלמודית והמדרשית

253 פרק שמיני: מדרש – הנוכחות האלהית בלשון ובכתוב

א. ייחודו של המדרש 253 ב. המדרש כבעיה 254 ג. מדרש ופרשנות 260 ד. הפרשנות הנוצרית 262 ה. "דרכי אגדה" 265 ו. מה איננו מדרש? 266

ז. המדרש ותפיסת הלשון 269 ת. מדרש ונבואה 274 ט. המדרש והציווי
הדתי 276 י. מדרש – "המדיום הוא המסר" 278 יא. לשון עברית ולשון
נוצרית 284 יב. שלילת הדיסציפלינות 285

290 פרק תשיעי: מעשה ארבעה שנכנסו לפרדס וראשיתה של תורת הסוד

א. לתולדות המחקר 290 ב. ניתוח המקורות והגדרת הבעיה 298 ג. ר' עקיבא,
אוריגנס ושיר השירים 304 ד. סיכום – דרכי הפרשנות 312

319 פרק עשירי: בעיית הגנוסיס ויחסה לתולדות המיסטיקה היהודית

א. הגנוסיס ואגדת "הדת השלישית" 319 ב. ביקורת ותפיסות חדשות 326
ג. גנוסיס, המנדעים והמאניכיאה 330 ד. האם יש מאפיינים משותפים
לתפיסות ה"גנוסטיות"? 338 ה. גנוסיס ויהדות 342 ו. הדמיון הרשע 348
ז. ילדבאות ובעיית היחס בין אלהי ישראל לשטן ה"גנוסטי" 350

362 פרק אחד עשר: השכינה ותורת האלהות בספרות חז"ל

א. סמל ומיתוס 362 ב. שתי לשונות 364 ג. השכינה כתחליף למקדש 370
ד. ישראל והשכינה, גלות השכינה 373 ה. השכינה בכתביהם של יורדי
המרכבה 377 ו. הסתלקות השכינה בספר חנוך השלישי 378

389 קיצורים ביבליוגרפיים כלליים

כרך שני

401 פרק שנים עשר: "מעשה בראשית" בספרות חז"ל – חגיגה פרק שני

432 פרק שלושה עשר: המשיחיות בעולמם של חז"ל – פרק חלק במסכת סנהדרין

474 פרק ארבעה עשר: מאגיה ודמונולוגיה בספרות התלמודית והמדרשית

פרק חמישה עשר: הדמויות השטניות בספרות חז"ל: סמאל, קטב מרירי,

506 ארמילוס, אשמדאי, לילית, אגרת בת מחלת, נעמה

ספרות הסוד בתקופה התלמודית: מעשה בראשית ומעשה מרכבה

545 פרק שישה עשר: ספר יצירה בתולדות המחשבה היהודית

580	פרק שבעה עשר: תורת הבריאה והספירות בספר יצירה
609	פרק שמונה עשר: הקוסמולוגיה ותורת האותיות בספר יצירה
	פרק תשעה עשר: מטטרון, שר הפנים, יוצר בראשית, שר העולם, נער, חנוך
641	בן ירד
678	פרק עשרים: יורדי המרכבה וראשיתה של המיסטיקה היהודית
716	פרק עשרים ואחד: מאפיינים כיתתיים במיסטיקה העברית הקדומה
744	פרק עשרים ושניים: עשרת הרוגי מלכות – מרטירולוגיה ומיסטיקה
777	פרק עשרים ושלושה: הפלרומה האלהית
809	קיצורים ביבליוגרפיים כלליים

כרך שלישי

821	פרק עשרים וארבעה: פיסגתה של המערכת האלהית
854	פרק עשרים וחמישה: כוחות מלאכיים וכוחות אלהיים
887	פרק עשרים ושישה: החיבור הראשון בתורת האלהות – שיעור קומה
917	פרק עשרים ושבעה: פתח ההיכל השישי – סכנותיה של הירידה למרכבה
945	פרק עשרים ושמונה: שירת ההיכלות, הקדושה והתפילה
998	פרק עשרים ותשעה: אפוקליפסה ומשיחיות – ספר זרובבל
1028	פרק שלושים: "אותיות דר' עקיבא" והתפיסה החדשה של הלשון
1060	פרק שלושים ואחד: אנגלולוגיה, קוסמולוגיה ומאגיה – ספר הרזים
1093	פרק שלושים ושניים: המאגיה בספרות ההיכלות והמרכבה
	פרק שלושים ושלושה: סוד מעשה בראשית בשלהי העת העתיקה – סדר
1123	רבה דבראשית
1148	פרק שלושים וארבעה: תורות קוסמוגוניות במדרש המאוחר
1184	אחרית דבר: בפתח ימי הביניים
1191	קיצורים ביבליוגרפיים כלליים
1195	מפתחות
	א. שמות 1195 ב. חיבורים 1211 ג. מקומות 1217

פתח דבר

שלושת הכרכים של המחקר המובא בזה לפני הקוראים נועדו להציג את תולדותיה של תורת הסוד העברית בעת העתיקה, בתקופה הארוכה שבין ראשיתם של ימי הבית השני לבין ראשיתה של תקופת הגאונים, כאלף ומאתיים שנה. זהו ניסיון ראשון לסקור במתודה היסטורית את תולדותיה של תורת הסוד העברית, והוא חלקו הראשון של מחקר, שהמשכו הוא תולדות תורת הסוד העברית בימי הביניים. תקוותי היא שניתן יהיה להוסיף ולהציג את החלקים הנוגעים לתקופת הרנסנס והעת החדשה.

המונח "תורת הסוד" הוא מונח פנימי, אותנטי, בתרבות העברית ולהבדיל מן המונח "מיסטיקה", שאין לו מקבילה בעברית ואין מודעות לתופעה מעין זו בספרות הדתית היהודית). והוא כולל בראש ובראשונה את מה שכלול במושגי היסוד "מעשה בראשית" ו"מעשה מרכבה", שנתפרשו בצורות שונות בתקופות שונות ובאסכולות רעיוניות שונות. ואולם ביסודו של דבר "מעשה בראשית" כולל את הקוסמוגוניה (מעשה הבריאה) והקוסמולוגיה (מבנה המציאות ומהלכיה), ו"מעשה מרכבה" – את תורת האלהות, מבנה העולמות העליונים ותורת המלאכים (אנגלולוגיה). לאלו הוסיפה המסורת תחומים נוספים, ובראשם האסכטולוגיה, האפוקליפטיקה והמשיחיות, ויחד עימן – המאגיה והדמונולוגיה. בין כל אלה, ובעיקר במקורות העוסקים בתורת האלהות והמלאכים, ניתן למצוא את הביטויים היהודיים הקדומים לחזיונות וחוויות מיסטיות, כלומר תופעות המקבילות לאלה שניתן למצוא במקום שבו המיסטיקה היא אותנטית והוגי דעות רבים מודעים לה.

המחקר נחלק לשלושה חלקים. החלק הראשון עוסק בשורשיה של תורת הסוד בספרות ימי הבית השני – בספרות החיצונית, הפסודו־אפיגרפית והאפוקליפטית, במגילות הגנוזות, בספרותה של הנצרות הקדומה ובמקורות אחרים; החלק השני מציג את הנושאים העיקריים בתורת הסוד בספרות התלמודית והמדרשית; החלק השלישי, שלו מוקדש רוב הספר, מנתח את משנתם של החיבורים האזוטריים שהגיעו אלינו מהתקופה התלמודית – ספר יצירה, ספרות ההיכלות והמרכבה ומדרשים מאוחרים העוסקים במעשה בראשית ומעשה מרכבה. במרכזו של חלק זה מצויים חיבוריהם של "יורדי המרכבה" – הכינוי שבו כינו את עצמם המיסטיקנים היהודיים בעת העתיקה. החזיונות והשירות בחיבורים אלה מהווים נדבך ראשון בתולדותיה של המיסטיקה היהודית. חיבורים אלה היוו בסיס שעליו נבנו מערכות של תורת סוד ושל חוויות מיסטיות בדורות

הבאים, בימי הביניים ובעת החדשה. המבנה המפורט של המחקר מוצג להלן בהקדמה, והגישה המתודית, ההיסטורית, מתוארת בפרק הראשון של הספר.

בשעת כתיבתם של דברים אלה מסתיימת הכנתו של החלק הראשון של המחקר הנוגע לימי הביניים, העוסק בתקופת הגאונים ובראשית ההגות היהודית באירופה של ימי הביניים. החלק הבא של המחקר יעסוק בחוגיהם של בעלי הסוד באשכנז במאות ה"ב-ה"ג ("חסידי אשכנז"), ולאחריו – תולדות חוגי המקובלים הראשונים בספרד, פרובנס ואיטליה. בעקבותיהם יבוא, בע"ה, הדיון בדור הזוהר – פיסגתה של היצירה הקבלית בשלהי המאה ה"ג וראשית המאה ה"ד.

קושי גדול שעמד בפני בהכנתו של חיבור זה הוא קביעת מסגרת להיקפו של הדיון בנושאים השונים הכלולים בו, וקושי גדול עוד יותר היה כרוך בעמידה במסגרת שקבעתי. לגבי רובם הגדול של פרקי ספר זה נטיית לבי היתה לכתוב ספר על כל אחד מהם. כמות החומר שהצטברה על שולחני והביבליוגרפיה הנרחבת כמעט חייבו הרחבה ופירוט, שהיו מונעים כל אפשרות להגשת החומר במתכונת ובהיקף מתקבלים על הדעת. לפיכך גזרתי על עצמי צמצום מופלג, הן מבחינת קשת הנושאים והן מבחינת ההתייחסויות למקורות, מחקרים וספרים. תחילה ביקשתי להוסיף לכל פרק ביבליוגרפיה מפורטת, שמטבע הדברים תכלול פריטים רבים שאינם נזכרים בגוף החיבור ובהערות, אך התברר שהדבר איננו אפשרי מבחינה טכנית – ברשימות הביבליוגרפיות לפרקים מצוינים אפוא רק הספרים והמאמרים העיקריים שאליהם התייחסתי בפירוט. אני מקווה להשלים את הדברים בסופו של החיבור כולו, ובכך תינתן גם הזדמנות לעדכן את הרשימה ולהוסיף השלמות נדרשות.

בעיה אחרת שניצבה לפני נוגעת לכותרתו של הספר, בעיה שבפניה ניצב גרשם שלום לפני שבעים שנה. בכתבי העבריים השתמש שלום במונח "תורת הסוד", אך כאשר נזקק לכותרת באנגלית או גרמנית לא יכול היה להימנע משימוש במונח "מיסטיקה". לא עלה בידי למצוא פתרון אחר, שכן המונח "אזוטריקה" בלועזית איננו מבטא את המשמעות המיוחדת של "תורת הסוד" בעברית. נאלצתי משום כך לכלול בכותרת האנגלית אזוטריקה ומיסטיקה כאחד, והסברתי את הדברים בגוף הספר.

מחקר זה הוא פריין של כחמישים שנות עבודה מחקרית. שלושה דורות של מורים, עמיתים ותלמידים תרמו תרומה נכבדה לגיבושו של מחקר זה, ומספרם מגיע למאות. אין כל יכולת בידי למנות אף מקצתם; ואין לי אלא להודות לכולם דרך כלל. עלי לציין כי הנאה מיוחדת נפלה בחלקי בשעה שכללתי ברשימות הביבליוגרפיות לפרקים השונים את מחקריהם של עשרות חוקרים שהיו תלמידי בתקופה כלשהי, בארץ, באירופה ובארצות הברית. אני יכול לייחד בשמם רק את שותפי הישירים לעבודה על כרכים אלה. עלי להודות בראש ובראשונה לגב' נעמה בן שחר (מזרחי), שעבדה עמי כעוזרת מחקר בכל התקופה שבה נכתבו ספרים אלה, ומסירותה ושקידתה תרמו תרומה נכבדה ביותר להשלמת המחקר. תודה מיוחדת נתונה לעורך הכרכים מטעם מרכז שזר, מר ישראל חזני,

שבדק את הדברים שורה אחר שורה, העיר הערות ותבע הבהרות, ובזכות בקיאותו המרשימה תוקנו פרטים רבים. תודה עמוקה למרכז שזר, שקיבל על עצמו את הוצאת הספרים, למנהל המרכז מר צבי יקותיאל ולמר יחזקאל חובב וגב' מעין אבינרי-רבהון שתמיכתם ואהדתם סייעו רבות לעבודה. חלק מן המחקר נעשה בתקופה ששימשתי בה עמית בכיר במרכז שלם בירושלים, ותודתי נתונה להנהלת המרכז על הסיוע הנדיב שהוענק לי. אני חייב תודה לספריות רבות – באוניברסיטאות בברלין, בפרינסטון, בהרווארד, קולומביה, בראון ועוד – אך כמובן בראש ובראשונה לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ובייחוד לספריית גרשם שלום ולמכון לתצלומי כתבי היד העבריים. תודה מיוחדת נתונה לעורכי רמב"י – רשימת המאמרים במדעי היהדות היוצאת לאור מטעם בית הספרים – שבלעדיה לא תתואר עבודת מחקר בהיקף נרחב כל כך של נושאים.

ביצועו של מחקר זה התאפשר הודות לתרומה נדיבה של קרן ארקדיה (Arcadia) בלונדון, המנוהלת על ידי ד"ר ליזבת ראוסנינג (Lisbet Rausing) ובעלה פרופ' פיטר באלדוין (Peter Baldwin). הם הסכימו ברוחב לב להמשיך לסייע בעבודה זו גם בכרכים הבאים העוסקים בתולדות תורת הסוד בימי הביניים, והבטיחו בכך עבודה רציפה בהמשך הדברים.

תודה עמוקה לבני משפחתי, לבת זוגי מירי קובובי וילדי פרופ' נילי דן וד"ר אורי דן ובני זוגם, שתמיכתם אפשרה לי להתרכז בעבודה זו. תודה לכולם, אך הספרים מוקדשים לדור השלישי, לחמשת נכדי.

הקדמה

התחום הענייני והכרונולוגי של הספר ומבנהו

המחקר המוגש בזה לקורא הוא ניסיון ראשון מסוגו להציג היסטוריה מקיפה ומפורטת של תולדות תורת הסוד היהודית מימי הבית השני ועד היום הזה, תקופה של כ-2500 שנה. לפיכך, מן הדין הוא לפתוח את הדיון בהצגת הגדרה למונח זה; אמנם לאחר היסוסים רבים, החלטתי שלא לעשות זאת, אלא לתת לפרקים הבאים לדבר בעד עצמם. תוכן העניינים של המחקר מציג בצורה ברורה את המקורות והנושאים שבחתי לכלול בקטגוריה של "תורת הסוד", ומתוך כך הדברים מחוורים יותר מאשר כל ניסיון לקבוע עקרונות ומאפיינים מנוסחים ניסוח שיטתי. בדרך זו נשמרת הגמישות ההכרחית לתיאור היסטורי, שכן בתקופות שונות נכללו בתחום "תורת הסוד" נושאים ועניינים שונים מאשר בתקופות אחרות.

דוגמה מובהקת ומרכזית לשינויים שחלו בתקופות שונות בתחום זה היא מעמדה של ספרות המוסר ביחס לתורת הסוד. בדרך כלל דיונים בענייני מוסר שייכים בבירור לתחום ה"נגלה", והחיבורים העוסקים בהנהגת האדם שייכים בפירוש לתחום האקסוטרי, ולעתים קרובות אף נועדו בפירוש לפופולריזציה ולהבאת הדברים בפני קהל רחב ככל האפשר. מצד שני, כמה תופעות חשובות בתולדות ספרות המוסר העברית קשורות קשר הדוק עם תורת הסוד דווקא, ונועדו להביא לפני הציבור דרכי הנהגה ומחשבה השאובות מתורת הסוד. הדוגמאות הידועות ביותר לכך הן ספרות המוסר הקבלית ובמידה ידועה – ספרותה של החסידות החדשה. [ראה על כך להלן, וכן בספרי, על הקדושה, עמ' 322–355]. הבחירה המוצעת במחקר זה היא פרי עבודתי במשך שנים רבות, והיא פתוחה לביקורת ולתיקון בידי כל מי שיבוא לעסוק בכך בעתיד. יש להדגיש כי המונח "תורת הסוד" הוא מונח אותנטי, פנימי, בתרבות היהודית, ואיננו פרי הגדרה חיצונית (בניגוד מובהק, למשל, למונח "מיסטיקה"), ותפקידו של ההיסטוריון במקרה זה הוא לגלות נאמנות ורגישות לתפיסותיהם של הוגי הדעות בדורות השונים, ולא לכפות הגדרה נוקשה, שבהכרח איננה יכולה לשקף את המציאות התרבותית בכל התקופות ובכל סוגי היצירה.

הביטוי המובהק הראשון לתפיסה כי למחשבה היהודית יש רובד שניתן לתארו במונח "תורת סוד" מצוי בפתיחתו של הפרק השני במסכת חגיגה במשנה, שבו נקבעה גישה אוטוריית לתחומים המכונים "מעשה מרכבה" ו"מעשה בראשית". ניסוח הדברים במשנה

קשה, ואין ביטחון שאנו מבינים את כוונתה המקורית, אך אין ספק שכבר בקרב התנאים נתקבל ההסבר כי בשני תחומים אלה ראוי לנהוג זהירות מופלגת ואין להביא את הדיון בהם בפני ציבור רחב. התחומים הנכללים בשני מונחים אלה הוגדרו בפועל, אם כי לא באורח מדויק, בדיוניהם של חכמים בדפי התלמודים, הבבלי והירושלמי, המתייחסים למשנה זו. כך, למשל, אין במשנה כל רמז לתחומיו של הביטוי "מעשה בראשית": האם הכוונה לספר בראשית, או לפרקים הראשונים בו בלבד, ואם כך – אילו פרקים מהספר? העיון בדרשות בהמשך הדיון התלמודי בנושא זה מוכיח כי הביטוי מתייחס למעשה הבריאה עד לבריאת האדם. קשה למצוא הנמקה עקרונית, אידאית, לכך שבריאת המאורות היא "מעשה בראשית" ובריאת האדם אינה "מעשה בראשית", ואולם דומה שכך נתפס המונח בתקופת התנאים, והשימוש בו בכל התקופות הבאות הושפע מתפיסה זו. נראה כי עיקר הדברים הוא ההתייחסות למעבר "מֵאֵין" ל"יש", ובעיקר לשאלה מה היתה המציאות שלפני הבריאה.

במשך הזמן הלכו התחומים והתרחבו, ונכללו בהם כמה נושאים מרכזיים, שהחשובים שבהם הם המשיחיות, האסכטולוגיה והמאגיה. משמע, החל מתקופת המשנה יכול ההיסטוריון לעקוב אחר המוסכמות והתפיסות שאפיינו את ההגות היהודית בכל עידן ובכל מקום, ולנסות להתאים את דיוניו למציאות הרוחנית ההיסטורית.

אם הביטוי הראשון לתפיסה המקצה תחום בתרבות הדתית של היהדות לעולם הסוד מובא בספרות התנאים, מתעוררת בחריפות רבה השאלה כיצד להתייחס ליצירה העברית בתקופות שקדמו למשנה. ברור הדבר, שייחוס תפיסה מעין זו המוצגת במסכת חגיגה לספרות ימי הבית השני – הספרות החיצונית והאפוקליפטית, מגילות מדבר יהודה, הספרות הנוצרית הקדומה וכיוצא באלה – היא בלתי לגיטימית מבחינה היסטורית; ניתן לראות בכך אנאכרוניזם מובהק. ואולם הקשר ההדוק בין תורת הסוד מימי התנאים ואילך לספרות ימי הבית השני בכל הנוגע לתפיסת האלהות והמרכבה, העולמות העליונים, המלאכים ואף תפיסת מעשה הבריאה, מחייב התייחסות מפורטת לתקופת יצירה תוססת ועשירה זו. משום כך בחרתי להשליך לאחור את מונחיה ומושגיה של התקופה התלמודית אל תקופת הבית השני: הנושאים המרכזיים בתורת הסוד בתקופה המאוחרת הם אלה שנכללו בסקירת תפיסות העולם של ימי הבית השני, למרות שלא הוגדרו בפירוש כתחומים אוטוריים באותה תקופה גופה, ולא הופרדו מן הדיונים בנושאים אחרים. הקורא מתבקש אפוא להתייחס אל הפרקים העוסקים בתפיסת האלהות בספטואגינטה, בתורת המלאכים והעולמות העליונים בספרות הבית השני, בציורי המרכבה בספרות החיצונית והאפוקליפטית ובמגילות מדבר יהודה, ולתפיסות המשיחיות שפותחו בתקופה זו, כאל מעין הקדמה וחשיפת שורשים של הדיונים בנושאים אלה בתקופות מאוחרות יותר, שבהן נתגבשה ונוסחה ההבחנה בין "תורת הסוד" לבין תחומי העיון האחרים.

חלקו הראשון של הספר מוקדש לשורה של בירורים עקרוניים המתייחסים בעיקרם לתקופה שקדמה לגיבושה של תורת "מעשה בראשית" ו"מעשה מרכבה" בספרות התנאים. הפרק הראשון עוסק בתולדות המחקר בתחום זה, ההיסטוריה וההיסטוריוגרפיה של חקר תורת הסוד, ודיון במונחים ובמושגים העיקריים המשמשים בתחום זה – תולדות הרעיונות, היחס בין אזוטריקה ומיסטיקה, ושיטות המחקר בתחום. כאן המקום להדגיש שאין מחקר זה בא לטעון כי הגישה ההיסטורית היא הדרך היחידה לחקור ולהבין את תורת הסוד העברית. הגישות הרווחות האחרות, המעמידות במרכז את היסודות המשווים והפנומנולוגיים בחקר הנושא, זכו לעניין רב בעבר ובוודאי כך יהיה גם בעתיד. טענתי היא, שגם המחקר ההיסטורי נדרש והוא חיוני להבנה מלאה של תחום זה בתרבותו של עם ישראל. מטרתי איננה לדחות גישה כלשהי, אלא להוסיף את המחקר ההיסטורי לתמונת המחקר בתולדותיה של תורת הסוד, לאחר שבדור האחרון הוא לא תפס את מקומו הראוי בדיונים בנושאים אלה.

הפרק השני עוסק בשאלה הנכבדה של היחס בין תורת הסוד מימי הבית השני ואילך לספרות המקרא הקלסית, ומתוך כך בשאלה מתי מתחילה ההיסטוריה של תורת הסוד העברית. תשובתי לשאלות אלה מוצגת בצורה מפורטת, ועיקרה הוא שהאמונה ב"סוף הנבואה" היא פרשת הדרכים המכרעת המפרידה בין עולמו של המקרא לבין העולם הרוחני שבו מצויים שורשיה של תורת הסוד. יש להדגיש: אין המדובר בשאלה מתי "באמת" פסקה הנבואה – המדובר הוא בהשתרשותה של האמונה שההתגלות האלהית, כפי שהיתה בתקופת המקרא, איננה מזומנת עוד. מקור הסמכות המאפיין את תקופת הבית הראשון – דבר האל הניתן בכל עת מפי שליחיו הנבחרים, מאברהם ועד מלאכי, איננו עוד – ויש לבקש את דבר האל באופנים אחרים: בחיבורים פסודו־אפיגרפיים המיוחסים לדמויות מקראיות ובמדרש הכתובים, כלומר בחיבורים ובמקורות של ההתגלות הקדומה, או בהתעלות מיסטית אל העולם העליון, ודרכים אחרות. מקורותינו אינם מבהירים מתי פסקה הנבואה ועל שום מה פסקה, ואולם העובדה קיימת בעינה. בקשת מקור סמכות דתי שיחליף את ההתגלות האלהית המתמדת היא המאפיינת את עולמה של תורת הסוד בכל הדורות, ומשום כך ניתן לראות באמונה בסיומה של הנבואה את ראשיתה של התקופה שבה ניתן לתורת הסוד לפרוח.

חמשת הפרקים הבאים – פרקים ג'–ז' – מוקדשים לסוגיות עיקריות במחשבה היהודית בימי הבית השני, שהניחו את הבסיס לעולמה הרוחני של תורת הסוד בתקופות המאוחרות יותר. הפרק השלישי עוסק בסקירה כללית של התופעות הרוחניות הרלוונטיות בתקופה זו, שבמרכזן ההתגבשות של תפיסת העולם העליון כעומד בין העולם הנברא מצד אחד לבין האל עצמו מצד אחר. הפרק הרביעי מוקדש למהפך רב־המשמעות בתפיסת האלהות בימי הבית השני, שביטוייו המובהקים הראשון נמצא בתרגום השבעים, הספטואגינטה: בעוד שבספרות המקראית האל מכונה בשמות פרטיים – אלהים, אדני ושם הויה"ה – הרי

Joseph Dan

History of Jewish Mysticism and Esotericism

Ancient Times

Volume I

The Zalman Shazar Center for Jewish History
Jerusalem

The Publication of this book was made possible by grants from
Arcadia (formerly Lisbet Rausing Charitable Fund)
The Ministry of Science, Culture and Sport – Culture and Art Administration

ISBN 978-965-227-246-1

Catalogue No. 185-569

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2008

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage or retrieval system, without permission in writing from the publisher.

Typesetting: The Zalman Shazar Center

Printing: 'Graphit' Press Ltd., Jerusalem

Table of Contents

Volume I

Preface	11
Introduction: The Thematic and Chronological Boundaries and the Structure of the Study	15
I. The Middle Ages 27	
II. The Early Circles of Kabbalists 30	
Chapter One: History and Historiography of Jewish Mysticism	33
I. The Need for a History of Mysticism and Esotericism 33	
II. Between History and Faith 35	
III. Between History and “Comparative Religion” 39	
IV. “Religion”, “Law” and “Language” 42	
V. The Temptations of Apologetics 47	
VI. “External Influences”: Hellenism, Islam and Modernity 50	
VII. The Complexity of Contacts with Christianity 53	
VIII. Mysticism: The Contingental Approach 55	

The Beginnings of Esotericism and Mysticism in the Second Temple Period

Chapter Two: The “End of Prophecy” and Its Impact on the History of Jewish Thought	67
I. The Problem of “Beginning” 67	
II. The Traditions Concerning the End of Prophecy 68	
III. Why did Prophecy End? The Scholarly Debate 70	
IV. Religious Authority and the Language of Prophecy 76	
V. Responses to the Absence of Prophecy 78	
VI. The End of Prophecy and the Biblical Canon 82	
VII. Pseudepigraphy 86	
VIII. Divine Revelations and the “Bat Kol” 89	
IX. Autonomous Revelation: Rationalism 93	
X. Esoteric Tradition: The <i>Kabbalah</i> 95	

Chapter Three: The Period of the Second Commonwealth and Hellenistic Civilization: New Worlds	102
I. Esotericism in Jewish Culture in the Second Commonwealth Period 102	
II. The Study of Judaism in the Hellenistic Period 104	
III. The Names of God and the Names of the Angels 109	
IV. The Celestial World and the Next World 113	
V. Apocalyptic Literature and Messianism 118	
VI. Spiritual Ascensions and Journeys to the Celestial Realms 122	
VII. Dualism and the Powers of Evil 123	
VIII. Summary 125	
Chapter Four: The Septuagint and the Change in the Concept of God	128
I. Is the Septuagint the Bible? 128	
II. <i>The Letter of Aristeas</i> 130	
III. The Message of the Letter and the Biblical Canon 133	
IV. The Septuagint as Divinely Inspired Exegesis 136	
V. The Names of God in the Septuagint 140	
VI. Jewish Attitudes towards the Septuagint 144	
VII. Between Semantic and Semiotic Texts 147	
Chapter Five: Angels in Pseudepigraphic Literature, the Dead Sea Scrolls and Early Christianity	152
I. The Names of Angels in the Hellenistic Period 152	
II. Characteristics and Functions of Angels 157	
III. Angels, the Devil and the Divine Chariot in the <i>Book of Adam and Eve</i> 160	
IV. The “Prayer of Joseph”, the Angel Israel and the Image of Jacob 167	
V. Angels and Prayer in the Dead Sea Scrolls 171	
Chapter Six: The Beginnings of Apocalyptic Literature in the Pseudepigrapha, The Dead Sea Scrolls and Early Christianity	181
I. The Meanings of “Apocalypse” 181	
II. Enoch Literature, the Celestial World and the Throne of Glory 186	
III. The Book of Daniel 189	
IV. The Apocalypse of the Beasts, The Book of Jubilees and the War of the Sons of Light 194	
V. The Vision of Ezra 196	
VI. The Apocalypse of Abraham 198	
VII. The Apocalypse in the Testament of Moses 199	

- VIII. The Apocalypse of Elijah 202 IX. The Vision of Baruch 204
 X. The Apocalypse of John 209

Chapter Seven: Enoch, Fallen Angels and the Beginning of the Concept
 of Evil 219

- I. Enoch Son of Jared and Early Enoch Literature 219 II. The Book of
 Watchers and the Powers of Evil 223 III. The Struggle Against Evil
 Powers 226 IV. Fallen Angels as Humans 229 V. Allegorical
 Conceptions of the Fallen Angels 233 VI. The Roots of Evil and Its
 Characteristics 235 VII. Shemhaza, Azael, Sataniel, Blial, Mastema 242

Esotericism and Mysticism in Talmudic and Midrashic Literature

Chapter Eight: Midrash – Divine Presence in Language and Text 253

- I. The Uniqueness of Midrash 253 II. The Midrash as a Problem 254
 III. Midrash and Exegesis 260 IV. Christian Exegesis 262 V. “The
 Ways of the Aggadah” 265 VI. What is not a Midrash? 266
 VII. Midrash and the Conception of Divine Language 269 VIII. Midrash
 and Prophecy 274 IX. Midrash and Divine Law 276 X. Midrash: “The
 Medium is the Message” 278 XI. Jewish and Christian Languages 284
 XII. The Denial of the Disciplines 285

Chapter Nine: The Sages Who Entered the *Pardes* and the Beginning
 of Jewish Esotericism 290

- I. History of the Study of the *Pardes* Narrative 290 II. Analysis of the
 Sources and Defining the Problem 298 III. Rabbi Akiva, Origen and the
 Song of Songs 304 IV. Alternative Interpretations 312

Chapter Ten: The Problem of “Gnosticism” and Its Relation to the
 History of Jewish Mysticism 319

- I. Gnosis and the Legend of the “Third Religion” 319 II. Critical

Approaches and New Conceptions 326 III. Gnostics, Mandaeans and Manichaeans 330 IV. Are there Characteristics Common to “Gnostic” Writings? 338 V. Gnosticism and Judaism 342 VI. The Evil Demiurge 348 VII. Yaldabaoth and the Relationship between the God of Israel and the Gnostic Demiurge 350

Chapter Eleven: The *Shekhinah* and the Concept of God in Rabbinic Literature 362

I. The *Shekhinah*: “Myth” and “Symbol” 362 II. Two Languages Describing God 364 III. The *Shekhinah* Replacing the Temple 370 IV. Israel and the *Shekhinah*, the Exile of the *Shekhinah* 373 V. The *Shekhinah* in the Works of the “Descenders to the Chariot” 377 VI. The Ascension of the *Shekhinah* in the Third Book of Enoch 378

General Bibliographic Abbreviations 389

Volume II

Chapter Twelve: The Creation Narrative in Rabbinic Literature: Hagiga Chapter Two 401

Chapter Thirteen: Messianism in Rabbinic Literature: *Perek Helek* in Sanhedrin 432

Chapter Fourteen: Magic and Demonology in Rabbinic Literature 474

Chapter Fifteen: Satanic Figures in Rabbinic Literature 506

Esoteric Literature in the Talmudic Period: Theological, Mystical and Cosmogonical Treatises

Chapter Sixteen: *Sefer Yezira* in the History of Jewish Thought 545

Chapter Seventeen: The Doctrine of Creation and the *Sefirot* in *Sefer Yezira* 580

Chapter Eighteen: Cosmology and the Doctrine of the Alphabet in *Sefer Yezira* 609

Chapter Nineteen: Metatron, The Prince of Countenance, The Demiurge, The Prince of the World, Youth, Enoch Son of Jared	641
Chapter Twenty: The “Descenders to the Chariot” and the Beginning of Jewish Mysticism	678
Chapter Twenty One: Sectarian Characteristics of Ancient Hebrew Mysticism	716
Chapter Twenty Two: The Narrative of the Ten Martyrs: Martyrology and Mysticism	744
Chapter Twenty Three: The Divine Pleroma	777
General Bibliographic Abbreviations	809

Volume III

Chapter Twenty Four: The Highest Divine Realms	821
Chapter Twenty Five: Angelic and Divine Powers	854
Chapter Twenty Six: The First Treatise on the Nature of God – <i>The Shiur Komah</i>	887
Chapter Twenty Seven: The Gate to the Sixth Palace and the Dangers of the Mystical Ascension	917
Chapter Twenty Eight: The Songs of the Mystics	945
Chapter Twenty Nine: <i>Sefer Zerubavel</i> – Apocalypse and Messianic Vision	998
Chapter Thirty: “The Alphabet of Rabbi Akiva” and the New Conception of Language	1028
Chapter Thirty One: <i>Sefer ha-Razim</i> : Angelology, Cosmology and Magic	1060
Chapter Thirty Two: Magic in <i>Hekhalot</i> and <i>Merkavah</i> Literature	1093
Chapter Thirty Three: The Secret of Genesis in Late Antiquity: <i>Seder Rabba di-Bereshit</i>	1123
Chapter Thirty Four: Cosmogonical Systems in Late Midrashic Works	1148
On the Threshold of the Middle Ages	1184
General Bibliographic Abbreviations	1191
Indices	1195

תולדות תורת הסוד העברית הוא ניסיון ראשון לסקור מזווית ראייה היסטורית את תולדותיה של תורת הסוד העברית. המושג "תורת הסוד" הוא מושג פנימי בתרבות העברית, והוא כולל, בראש ובראשונה, את "מעשה בראשית" - הקוסמוגוניה (מעשה הבריאה) והקוסמולוגיה (מבנה המציאות ומהלכיה) ואת "מעשה מרכבה" - תורת האלוהות, מבנה העולמות העליונים ותורת המלאכים (אנגלולוגיה). לכך יש להוסיף את האסכטולוגיה, האפוקליפטיקה, המשיחיות, המאגיה והדמונולוגיה. **תולדות תורת הסוד העברית** סוקר את הנושא בעת העתיקה ובימי הביניים: בעלי הסוד באשכנז ובראשית הקבלה וההתפתחות בדור הזוהר בספרד, בפרובאנס ובאיטליה, מתוך תקווה שניתן יהיה להמשיכו עד תקופת הרנסנס והעת החדשה.

תולדות תורת הסוד העברית - העת העתיקה דן בתקופה הארוכה שבין ראשיתו של הבית השני לבין ראשיתה של תקופת הגאונים, כאלף ומאתיים שנה. בחלק זה שלושה שערים: (א) שורשיה של תורת הסוד בספרות ימי הבית השני - הספרות החיצונית האפוקליפטית, המגילות הגנוזות וספרותה של הנצרות הקדומה; (ב) ספרות התלמוד והמדרש; (ג) החיבורים האזוטריים שהגיעו אלינו מתקופת התלמוד: ספר יצירה, ספרות ההיכלות והמרכבה ומדרשים מאוחרים העוסקים במעשה בראשית ומעשה מרכבה. במרכזו של חלק זה מצויים חיבוריהם של "יורדי המרכבה" - המיסטיקנים היהודים בעת העתיקה. שכתביהם נתנו ביטוי לחזיונות מיסטיים ושימשו בסיס להתפתחותה של המיסטיקה היהודית בתקופות מאוחרות יותר.

יוסף דן הוא פרופסור (אמריטוס) למחשבת ישראל ובעל הקתדרה לקבלה על שם גרשם שלום באוניברסיטה העברית בירושלים. חתן פרס ישראל במחשבת ישראל לשנת תשנ"ד. לימד באוניברסיטה העברית מאז שנת תשכ"ג. פרסם עשרות ספרים ומאות מאמרים בעברית ובאנגלית בתחומי המיסטיקה היהודית ומחשבת ישראל. שימש פרופסור-אורח באוניברסיטאות שונות, ובהן בברלין, לונדון, ברקלי, קולומביה, רווארד ובראון.

מחיר מומלץ
לשלושת הכרכים: 242.55 ₪